

CONSTANTINOPEL
EN DE EERSTE JIHAD
633-718

Henk Singor

CONSTANTINOPEL
EN DE EERSTE JIHAD
633-718

Het overleven van een christelijk Europa
in de zevende en achtste eeuw

Ambo|Anthos
Amsterdam

Inhoud

- Voorwoord 11
Lijst van kaarten 21
Chronologisch overzicht 23
- 1 De wereld van de late oudheid rond het jaar 600 27**
Het Romeinse of Byzantijnse Rijk en zijn burens 27
Stad en land in de late oudheid 35
Uitlopers van de laatantieke cultuur 38
Een door en door religieuze wereld 50
- 2 Kracht en zwakte van het christelijke rijk. Constantinopel en de keizer 65**
Deus! De verdediging van het rijk 65
Schatkisten 71
Constantinopel en de keizer 74
Bronnen voor de Byzantijnse geschiedenis van de zevende eeuw 84
- 3 De grote Perzisch-Byzantijnse Oorlog, 604-628 86**
Onstuitbaar Perzië 86
Voor het rijk en voor het Kruis: de eerste tegenoffensieven, 622 en 624-625 93
Gered door de Alheilige Moeder van God: Constantinopel in 626 101
'Gevalen is de Vijand van God!': Heraclius' triomf, 627-628 106
- 4 Perzisch en Byzantijns naspel, 628-634 117**
De lotgevallen van het Ware Kruis 117
Arabische invallen, kerkelijke twisten en Jodenvervolgning 122

- 5 De vroegste islam en onze bronnen** 129
 - De Koran 129
 - De profeet 138
 - De vroegste islam 142

- 6 Mohammed en zijn monotheïsme** 146
 - Mohammed, Mekka en het religieuze landschap van Arabië 146
 - Mohammed tot 622 151

- 7 Het ontstaan van de islam in Yathrib (Medina)** 160
 - De Stichtingsoorkonde 160
 - De islam als Oemma zonder Joden (en christenen) 168

- 8 Veroveringen van de Oemma in de Hijaz en Arabië, 622-632** 176
 - Het einde van de Joden in Yathrib en Khaybar 176
 - Mekka en de organisatie van de proto-islamitische staat, 630-632 184

- 9 De vereniging van Arabië en het begin van de jihād tegen Byzantium, 632-634** 193
 - Abu Bakr 193
 - De Oemma en het geloof in het Oordeel, de hel en het paradijs 196
 - Het begin van de grote jihād tegen het Byzantijnse Rijk 204

- 10 De Arabische invasie van Syrië-Palestina, 633-636** 210
 - Krachtsverhoudingen 210
 - De eerste Arabische successen 213
 - De slag bij de Jarmoek, 636 218

- 11 Mesopotamië en de volledige verovering van Syrië-Palestina, 637-640** 227
 - Jeruzalem en Gaza 227
 - De Arabische verovering van Perzisch Mesopotamië, 637-639 231
 - De Arabische verovering van Byzantijns Noord-Syrië en Noord-Mesopotamië 234
 - Heraclius' laatste maatregelen, 638-640 236
 - Byzantijnse provincies onder de bezetting van de Oemma 240

- 12 Troonswisselingen in Constantinopel en het verlies van Egypte** 246
 - De Arabische aanval op Egypte en de dood van Heraclius, 639-641 246
 - Een zieke keizer en een kindkeizer: Constantijn III en Heraklonas, 641 249
 - Het eerste jaar van Constans II en de val van Alexandrië 252

- 13 Armenië, Cyprus en Iran, 642-654, en de Dark Age van Byzantium** 260
 - Het lot van Iran bezegeld. Armenië tussen Mu'awiya en de keizer 260
 - De Arabische vloot en Cyprus 262
 - Armenië: Rshtuni's 'verbond met de hel' 265
 - De Dark Age van Byzantium 267

- 14 De eerste Arabische aanval op Constantinopel, 654** 274
 - 'De zee opende zijn muil en verzwolg hen...' 274
 - Repercussies 280

- 15 Het rijk van de Oemma rond het midden van de zevende eeuw** 283
 - De Oemma buiten Arabië 283
 - Moslims en niet-moslims in het rijk van de Oemma 291

- 16 Het leiderschap van de Oemma en de Eerste Arabische Burgeroorlog** 298
 - De Aanvoeders der Gelovigen 298
 - Het Zegel der Profeten 303
 - Othmans codificatie van de Koran 306
 - De Eerste Arabische Burgeroorlog en de overwinning van Mu'awiya, 656-661 307

- 17 De tweede Arabische aanvalsgolf tegen Byzantium, 662-672** 318
 - Byzantijnse reorganisaties 318
 - Het grote offensief van Mu'awiya en de tweede aanval op Constantinopel 326

- 18 Byzantijns herstel en nieuwe scheuren binnen de Oemma** 338
 - Grieks vuur 338
 - Mu'awiya's dood en het treurspel van Karbala, 680 344
 - Het begin van de Tweede Arabische Burgeroorlog, 680-685 347

- 19 'Abd al-Malik en de hereniging van de Oemma** 352
 - De Tweede Arabische Burgeroorlog tot 687 352
 - 'Abd al-Maliks overwinningen en het einde van de burgeroorlog, 687-692 359

- 20 De Rotskoepel in Jeruzalem** 366

- 21 Uitbreiding van de islam onder 'Abd al-Malik** 376
Verdere religieuze en politieke propaganda, 691-695 376
Neergang en val van Justinianus II, 692-695 378
De Arabische verovering van Noord-Afrika 383
'Abd al-Maliks nieuwe munten, 697-698 387
'Abd al-Malik en de christenen 390
- 22 Het kalifaat van 'Abd al-Malik als fundering van de islam** 397
De Oemma rond 700 397
Het geloof van de Oemma 401
- 23 De kaliefen en hun rijk** 407
De kaliefen 407
Rijksbestuur en arabisering. De drie grote niet-islamitische bevolkingsgroepen 409
Steden, internationale handel en slavernij 412
De schatkist van de kalief 417
- 24 Verdere veroveringen naar het noorden, oosten en westen** 419
Hernieuwde jihād 419
Byzantium en Armenië 420
Transoxanië en *al-Hind* 426
Ishbān 431
- 25 De grote aanval op Constantinopel, 717-718** 438
Het Byzantijnse Rijk, 705-717 438
Het begin van het Arabische offensief, 715-717 444
De opmars naar Constantinopel, voorjaar 717 449
Het beleg van Constantinopel, juli 717-augustus 718 457
- 26 Nasleep en betekenis** 466
Het einde van de Arabische aanvallen op Constantinopel 466
Omar II en de christenen in het kalifaat 468
Naar nieuwe machtsverhoudingen: Byzantijnen, Franken en Arabieren 474
- 27 De nieuwe middeleeuwse constellatie en de boeken uit Constantinopel** 485
Het ontstaan van het middeleeuwse Europa 485
Boeken uit Constantinopel en Arabische vertalingen 490
Latijnse vertalingen van Arabische boeken in Spanje en elders 496
Constantinopel 503

Noten 515
Bibliografie 526
Register 534

Voorwoord

De islam was een nieuwe religie in de zevende eeuw, die in 622 haar aanhangers als een politieke gemeenschap of een rudimentaire staat organiseerde: de Oemma in de West-Arabische oasestad Yathrib, het latere Medina. In het Perzische en het Romeinse Rijk van die tijd was de staat aan de daar heersende religie – respectievelijk het zoroastrisme en het christendom – voorafgegaan, maar in het geval van de islam kwam eerst de religie en vervolgens de staat. Dit was in feite een revolutie en de zo gestichte staat was een revolutionaire staat die van het begin af aan gericht was op expansie, dat wil zeggen op uitbreiding van de religie van Allah, ten koste van de oude, voorrevolutionaire wereld. Die uitbreiding van de islam stond gelijk aan expansie van de islamitische staat en voltrok zich in de eerste eeuwen altijd met geweld. Want waar de wil om de religie te verbreiden gedragen werd door een met dat doel gestichte staat nam die verbreiding vanzelf de vorm aan van militaire agressie. De Oemma was daar onder Mohammed, de profeet en eerste leider van deze gemeenschap, binnen enkele jaren zeer succesvol in geworden. Bij zijn dood in 632 was bijna heel het Arabisch Schiereiland onderworpen en onder zijn eerste opvolger Abu Bakr begon in 633 de expansie buiten Arabië.

Jihād ‘op het pad van Allah’ was de vorm waarin deze expansie zich uitte. Het ‘pad van Allah’ is oorlog en *jihād* de daarbij horende ‘krachtsinspanning’. Dat maakt de betekenis van *jihād* gelijk aan die van oorlogvoering, zij het oorlog in dienst van Allah. Alleen in een afgeleide betekenis kan deze ‘inspanning’ ook een innerlijk streven aanduiden, maar dan als metafoor – zoals in het Nederlands ook van een innerlijke *strijd* gesproken kan worden – want de grondbetekenis van het ‘inspannen’ is strijd. Bijna altijd komt de term in die zin in de Koran en de vroege islamitische literatuur voor; in de zin van een innerlijk streven slechts zeer zelden. Het ‘pad van Allah’ wordt al in het oudste document van de islam, de zogenaamde Constitutie van Medina uit 622 (of misschien begin 623) als activiteit van de gelovigen genoemd. De beloning van het paradijs voor wie in die oorlog sneuvelde (of niet was gesneuveld

maar wel ongelovigen had gedood) werd hoogstwaarschijnlijk in 624 voor het eerst verkondigd door de profeet en is sindsdien kenmerkend gebleven voor de verbinding jihād-martelaarschap-paradijs. Het was een belofte die de Arabische legers vrijwel onweerstaanbaar maakte in hun veroveringen in Azië en Noord-Afrika.

De aanvallen op het Perzische en het Byzantijnse Rijk, die in 633 begonnen, kan men beschouwen als een opeenvolging van verschillende jihādcampagnes, afgewisseld door kortstondige perioden van al dan niet formele wapenstilstanden, maar in het geval van het Byzantijnse Rijk – het Perzische was in 652 geheel onderworpen – eigenlijk beter als één langgerekte en slechts door enkele wapenstilstanden onderbroken jihād, die pas in 718 eindigde. Het doel van die jihād was de inneming van Constantinopel en daarmee de onderwerping van het Byzantijnse of, zoals het toen nog algemeen genoemd werd, het Romeinse Rijk. Of dat onmiddellijk in 633 het doel was, is niet helemaal zeker, anders moet het al snel in de eerste jaren van de Arabische veroveringen in het Midden-Oosten het door iedereen herkende doel zijn geworden. Daarna hadden er ten minste drie rechtstreekse aanvallen op Constantinopel plaats: in 654, in 668 en in 717-718.

De mislukking van de laatste, grootste en langdurigste aanval in 717-718 betekende feitelijk het einde van deze ruim tachtigjarige jihād. Want door verschillende oorzaken – in hoofdzaak een verzwakking en vervolgens een uiteenvallen van het Arabische wereldrijk bij een gelijktijdig sterker worden van het middeleeuwse Byzantium – zouden de Arabieren nooit meer hun rechtstreekse offensief tegen Constantinopel hervatten. Arabische jihādcampagnes tegen de Byzantijnen en andere Europese tegenstanders zouden ook na 718 nog vaak genoeg worden uitgevoerd, maar die hadden niet meer dat allesbepalende strategische doel. De verovering van Constantinopel zou pas weer het streven van jihādoorlogen worden toen de Turken de Arabieren als voornaamste macht in het Midden-Oosten hadden afgelost. In 1071 vond bij Manzikjert, niet ver van het Vanmeer, de eerste grote confrontatie tussen Byzantijnen en Seltsjoekse Turken plaats, eindigend met een voor Byzantium fatale nederlaag. Daarmee begon in wezen de tweede jihād, na de eerste van 633 tot 718, aanvankelijk gericht op veroveringen ten koste van het Byzantijnse Rijk maar spoedig op de verovering van dat rijk zelf. Het waren de Osmaanse of Ottomaanse Turken die sinds de dertiende eeuw dat laatste tot hun programma maakten en dat overigens niet tot Constantinopel beperkten. Want na verovering van de Byzantijnse hoofdstad in 1453 ging de Turkse jihād tegen Europa door, omdat na Constantinopel ook Rome door de gelovigen veroverd moest worden, zoals Mohammed zou hebben gezegd, en omdat in laatste instantie de gelovigen in het algemeen de opdracht hadden zich op ‘het pad van Allah’ in te spannen totdat overal ‘de religie alleen aan Allah’ toebehoorde. De voortgaande Turkse expansie leidde in 1529 tot een eerste en

mislukte aanval op Wenen, in 1683 tot een tweede die ook werd teruggeslagen. Daarna werden de Turken in de achttiende, negentiende en vroege twintigste eeuw geleidelijk tot een betrekkelijk klein gebied rond Constantinopel (Istanbul) en Adrianopel (Edirne) in Europa teruggedrongen. Zo kan men het jaar 1683 beschouwen als het einde van de tweede jihād in de betekenis van een poging om Europa in het verlengde van het Romeinse of Byzantijnse Rijk te veroveren.

De geschiedenis van de eerste jihād – het onderwerp van dit boek – is niet louter een geschiedenis van oorlogvoering tussen Arabieren en Byzantijnen. De zevende en vroege achtste eeuw zagen als in een trage omwenteling het einde van de oudheid en het begin van de middeleeuwen in Europa, Noord-Afrika en Voor-Azië. Aan het begin van de zevende eeuw was de oostelijke helft van het Middellandse Zeegebied nog geheel Romeins of Byzantijns. De cultuur was rond het jaar 600 laatantiek en christelijk, strekte zich ook buiten het Byzantijnse Rijk uit over West-Europa en Noord-Afrika en beïnvloedde zelfs aspecten van het Perzische Rijk in het huidige Irak en Iran. Rond 750 was van die wereld om de Middellandse Zee niet veel meer over. Het Byzantijnse Rijk had toen ruim twee derde van zijn grondgebied verloren en omvatte niet veel meer dan de westelijke helft van het huidige Turkije, kustgebieden op de Balkan en in Zuid-Italië, en enkele grote eilanden. West-Europa, dat daardoor lossier kwam te staan van Byzantium en de tradities van de laatantieke cultuur, viel politiek grotendeels onder het opkomende Frankische Rijk, terwijl heel de oost- en zuidkust van de Middellandse Zee en het grootste deel van Spanje aan de Arabieren behoorden. Als de Arabische aanval op Constantinopel in 717-718 geslaagd was, zou rond 750 het hele Middellandse Zeegebied in Arabische handen gekomen zijn, waarna een verovering van West- en Midden-Europa vanuit de Balkan en vanuit Spanje praktisch zeker was gevolgd en Europa ten slotte islamitisch zou zijn geworden. Maar de aanval van 717-718 mislukte, waardoor een Byzantijns Zuidoost-Europa en een Latijns-Germaans Noordwest-Europa zich konden ontwikkelen, beide in oppositie tot de islamitische wereld.

Het mislukte beleg van Constantinopel in 717-718 was daarom ook in zijn culturele gevolgen uiteindelijk een cruciale gebeurtenis. Die culturele betekenis kan men toespitsen op het belang van Constantinopel als bewaarplaats van Griekse geschriften uit de oudheid. Daarvan was in 717 al veel verloren gegaan en ook na 718 zouden sommige teksten nog verdwijnen. Niettemin, wat er in de Byzantijnse hoofdstad bewaard gebleven was heeft zowel de Arabische wetenschap van de negende tot de dertiende eeuw als de Europese van de late middeleeuwen tot in de vroegmoderne tijd mogelijk gemaakt. Bovendien waren het ook weer Griekse teksten uit Constantinopel die in West-Europa zo sterk hebben bijgedragen tot de Renaissance en het humanisme, en indirect en ten dele ook tot de daaropvolgende Verlichting.

Dit boek behandelt in hoofdzaak de jaren 633-718, de periode van ‘de eerste jihād’ tegen het Byzantijnse Rijk. Maar voor de noodzakelijke context bestrijkt het in feite de anderhalve eeuw van 600 tot omstreeks 750: van de laatantieke wereld tot het begin van de Europese middeleeuwen. Die lange historische overgang is op de achtergrond van de gebeurtenissen steeds aanwezig, net als het nieuwe fenomeen van de islam: de islamitische staat van de profeet en zijn opvolgers, de kaliefen, en de door die staat gebrachte islamisering van het Midden-Oosten en Noord-Afrika.

De schriftelijke bronnen voor deze geschiedenis bestaan uit kronieken en andere documenten in vele talen, hoewel al dat zo gevarieerde materiaal bij elkaar genomen toch vaak nogal karig is, afgezien van de latere Arabische geschiedschrijving. Buiten het min of meer vertrouwde Grieks en Latijn gaat het om teksten in het Syrisch-Aramees en Arabisch, Hebreeuws, Koptisch en Ethiopisch, Perzisch, Armeens en Georgisch – talen die ik geen van alle kan lezen. Gelukkig is verreweg het meeste in de loop der jaren door verschillende specialisten vertaald; in de bibliografie staan de belangrijkste uitgaven vermeld waar ik dankbaar gebruik van heb gemaakt (ook, meestal en gemakshalve, waar het om de Griekstalige historiografie ging).

Een boek als dit steunt op het werk van vele anderen: historici, onder wie byzantinologen, mediëvisten, arabisten, iranisten, islamologen, kerkhistorici, militair-historici, verder archeologen, filologen, numismatici enzovoort. Voor verreweg het meeste van wat ik beschrijf of soms alleen maar aanstip treed ik in de voetsporen van vele deskundigen, vaak specialisten. Het meeste is daardoor niet nieuw of origineel. Maar op enkele punten wijkt dit boek ook van andere af en brengt het wel nieuws. Afgezien van wat iedere auteur altijd aan eigens bijdraagt – de selectie van onderwerpen, de nadruk op bepaalde onderwerpen of facetten en niet op andere, de samenhang daarvan binnen het overkoepelend thema – is dat mijns inziens het hierna volgende.

Allereerst de reconstructie van veel gebeurtenissen, speciaal van de militaire confrontaties tussen Byzantijnen en Arabieren in de periode 633-718. Die eventuele geschiedenis is door de gebrekkige staat van onze bronnen lacuneus en problematisch. Op een aantal momenten in die geschiedenis, met name de gebeurtenissen van 654, de jaren 662-674 en 717-718, wijk ik af van de huidige gangbare literatuur en geef ik een andere reconstructie, en soms ook een andere chronologie van de gebeurtenissen. Daarvoor steun ik in hoge mate op het werk van enkele byzantinologen die de laatste jaren in een aantal belangrijke publicaties grote stukken van die geschiedenis hebben herschreven (zonder dat die ‘revisie’ al in de nieuwere handboeken en overzichtswerken doorgedrongen is). Ik moet hiervoor met name verwijzen naar het in de bibliografie genoemde werk van Ph. Booth, V. Christides, M. Jankowiak en C. Zuckerman.

In de tweede plaats benadruk ik, meer dan gebruikelijk is, de betekenis van

het overleven van Constantinopel in 717-718 voor de Europese cultuur van latere eeuwen. Dat komt vooral neer op een beoordeling van het belang van de Griekse wetenschappelijke, filosofische en literaire erfenis uit de oudheid, voor zover die in Byzantium bewaard was. Mijn stelling in het laatste hoofdstuk van dit boek luidt dat de Arabische wetenschap niet tot bloei had kunnen komen zonder de boeken uit Constantinopel die in de negende en tiende eeuw in Bagdad vertaald zouden worden. Verder, dat de Europese wetenschap van de middeleeuwen weliswaar aanvankelijk zeer gestimuleerd is door de vertalingen van Arabische werken en ook geprofiteerd heeft van bepaalde door Arabische geleerden aan de Griekse wetenschap toegevoegde gegevens, inzichten en hypothesen, maar dat uiteindelijk die Europese wetenschap zich ook zonder de Arabische inbreng ontwikkeld zou hebben, zij het waarschijnlijk langzamer, dankzij het in de twaalfde eeuw en later beschikbaar komen van de oorspronkelijke Griekse teksten uit Constantinopel. Dat die teksten er nog waren, is in laatste instantie te danken aan het overleven van de stad in 717-718. Want bij een inname door de Arabieren in dat jaar zouden bij de onvermijdelijke plundering zijn bibliotheken vrijwel zeker voor een groot deel, zo niet geheel, verloren zijn gegaan, aangezien de veroveraars toen nog geen belangstelling voor de Griekse wetenschappelijke erfenis hadden getoond, een belangstelling die pas onder kalief al-Mansur (754-775) zou opkomen (en zich overigens nooit tot de niet-wetenschappelijke en niet-filosofische literatuur zou uitstrekken).

Het derde punt betreft het ontstaan van de islam. De geschiedenis van de islam is onverbrekelijk verbonden met de geschiedenis van de Arabische veroveringen en de daaropvolgende geschiedenis van het kalifaat of de kalifaten, waardoor religieuze, politieke en militaire componenten in die geschiedenis meestal niet van elkaar te scheiden zijn. Naar mijn mening was de politiek-militaire component in de Oemma, de geloofsgemeenschap of 'het volk' van de islam, van het begin af aan aanwezig, namelijk vanaf het moment dat de Oemma in Yathrib in 622 werd gesticht. De aan die stichting voorafgegaane prediking van Mohammed is slechts met enige moeite en tot op zekere hoogte uit de Koran af te leiden. Men kan zich zelfs afvragen of we dan al van 'islam' mogen spreken. Daarentegen was de stichting van de Oemma het begin van de eigenlijke islam. Ook al werd de aanduiding *islām* pas in het laatste kwart van de zevende eeuw algemeen gebruikelijk, evenals het daarvan afgeleide *muslimūn*, beide termen moeten vanaf het begin van de Oemma bestaan hebben. Dat begin was een revolutie omdat een op zichzelf niet erg belangrijke en weinig talrijke religieuze beweging opeens politieke en militaire macht verwierf en daardoor noodzakelijkerwijs van karakter veranderde. Over de toedracht van de gebeurtenissen in 622 bezitten we naast berichten en verhalen van veel later tijd, waarvan de geloofwaardigheid altijd betwist kan worden, ook een als de Constitutie van Medina bekend geworden contemporain

document. De tekst daarvan heeft enkele jaren geleden aanleiding gegeven tot een gedurfde hypothese, naar voren gebracht door de Israëliische arabist Michael Lecker.

Lecker wees op het feit dat onder de in dit document genoemde Arabische stammen en substammen van Yathrib, die in 622 het verbond onder leiding van Mohammed oprichtten, zich enkele bevonden die behoorden tot het grote stammenverband van de Ghassaniden, van wie de meeste leden in Syrië woonden, christenen en lange tijd bondgenoten van de Byzantijnse keizers waren. Lecker suggereerde dat de oprichting van de Oemma weleens het werk geweest kon zijn van met Byzantium sympathiserende Arabieren, eventueel geholpen door Byzantijnse adviseurs, die in de streek van de Hijaz een politiek en militair tegenwicht wilden creëren tegen de dreigende machtsuitbreiding van de Perzen en hun bondgenoten in Mekka en onder de Joodse gemeenschappen in Arabië en elders. Het jaar 622 was het jaar waarin keizer Heraclius aan zijn lang voorbereide tegenoffensief in de tot dan toe voor hem desastreus verlopen Byzantijns-Perzische Oorlog (604-628) begon. Door Mohammed en zijn monotheïstische volgelingen (die met Mekka gebroken hadden en die oppervlakkig gezien wel wat op christenen leken) een machtspositie in Yathrib te bezorgen, mocht men hopen dat de Hijaz buiten de Perzische expansie zou blijven en eventueel zelfs de Perzen op hun beurt zou bedreigen terwijl de keizer zijn tegenoffensief uitvoerde. Het moet een manoeuvre geweest zijn die voor Mohammed en de zijnen hele nieuwe horizonten opende.

De hypothese van Lecker is naar mijn mening een van de vruchtbaarste theorieën die er in de laatste decennia naar voren zijn gebracht om licht te werpen op het ontstaan van de islam, temeer omdat ze niet alleen het begin van de Oemma in Yathrib in 622 maar ook enkele verdere gebeurtenissen tot en met 628 of mogelijk 630 minstens mede kan verklaren, waaronder zelfs de introductie van de paradijsbelofte als beloning voor de jihādstrijder.

Andere theorieën die wel geopperd zijn om het ontstaan van de islam te verklaren zijn vaak veel radicaler (de islam zou pas zijn ontstaan tegen het einde van de zevende eeuw in Irak of zelfs Iran, Mohammed zou nooit bestaan hebben, enzovoort). Mijn inziens berustten die theorieën op te veel veronderstellingen en vragen ze om te veel nieuwe hypothesen om plausibel te zijn. Hier is het beter Ockhams scheermes te hanteren en een voorkeur te geven aan de eenvoudigste verklaring boven andere die veel 'hulpconstructies' vereisen. Zo is het wat Mohammed betreft een aannemelijke veronderstelling dat hij inderdaad bestaan heeft, een Qurayshi was uit Mekka die als koopman het Syrisch-Palestijnse grensgebied had bezocht en op een onbekend tijdstip vóór 622 aan zijn prediking begon. Het is zeer goed mogelijk dat we zijn echte naam niet kennen en dat een eervolle aanduiding *muhammad*, dat is 'gezegende' of 'geprezene', hem door zijn volgelingen al vroeg gegeven is, waarna deze in feite tot zijn naam en na zijn dood tot de naam van vele moslims

geworden is (vóór Mohammed schijnt de naam in Arabië niet voorgekomen te zijn). Over zijn leven weten we verder heel weinig met zekerheid, maar de hoofdlijn in de verhalen over hem en de door hem geleide Oemma, die eerst de hele Hijaz onderwierp en vanaf 630 tot 633 de rest van Arabië, mogen we wel als historisch aanvaarden.

Ook wat betreft de Koran stel ik mij op een tamelijk conservatief standpunt: het grootste of zelfs overgrote deel daarvan stamt uit de tijd van Mohammed, een eerste codificatie vond plaats onder Othman rond 650, een tweede en feitelijk definitieve rond 700 op last van de gouverneur van Irak al-Hajjaj ibn Yusuf onder eindverantwoordelijkheid van kalief 'Abd al-Malik. Naar mijn indruk wordt dit schema door de meeste arabisten en islamologen tegenwoordig aanvaard. Toch blijft er ook zo ruimte voor speculatie, onder meer omdat tussen de oudste Koranmanuscripten uit de achtste eeuw en langere en kortere fragmenten uit de zevende onderling veel tekstvarianten voorkomen en er aanwijzingen zijn voor het verwijderen, doorhalen en vervangen van woorden hier en daar, al zijn daardoor voor zover mij bekend nog geen opzienbarende inhoudelijke wijzigingen aan het licht gekomen.

Door de relatief uitgebreide behandeling van het ontstaan en de vroege geschiedenis van de islam, door de noodzaak hele stukken van de Byzantijns-Arabische oorlogen en ook van de laatantieke en middeleeuwse cultuur in meer bijzonderheden weer te geven dan aanvankelijk was voorzien, is dit boek dubbel zo dik geworden als ik enkele jaren geleden voor ogen had. De verschijningsdatum is daardoor ook enkele malen uitgesteld geweest. Dit alles is reden genoeg om de redacteurs van de uitgeverij Ambo|Anthos zeer te bedanken voor het betoonde geduld en vertrouwen in mijn werk.

Een enkele opmerking over de spelling van Griekse, Perzische en Arabische namen: op dit terrein is consistentie nagenoeg onmogelijk en geen enkel systeem helemaal bevredigend.

Wat de Griekse namen betreft heb ik ervoor gekozen ze zo veel mogelijk letterlijk te translitereren, dus bijvoorbeeld Herakleios. Daarbij heb ik er bij persoonsnamen meestal van afgezien de lange e of o met ē of ō weer te geven, maar in min of meer technische termen (vaak bij de eerste vermelding in cursief) heb ik ze wel gebruikt om op die manier het Grieks enigszins op te roepen, dus bijvoorbeeld Herakleios en *stratēgos*. Verder hebben de Byzantijnse keizers hun naam in gelatiniseerde vorm, omdat lange tijd het Latijn daarvoor officieel gebruikt werd én omdat hun gelatiniseerde namen bij het westerse lezerspubliek veel bekender zijn dan de Griekse transliteraties. Dus Justinianus en niet Ioustinianos. De consequentie daarvan is wel dat dezelfde persoon hier Herakleios of Ioustinianos of Leon (*Leōn*) genoemd wordt zolang hij nog geen keizer is, maar Heraclius of Justinianus of Leo na zijn kroning. Alleen

Constantinus is vernederlandst tot Constantijn, omdat die naam nu eenmaal ingeburgerd is. Dat geldt ook voor enkele welbekende namen zoals Plato in plaats van Platon en Photius in plaats van Fotios. Van de hier genoemde Griekse schrijvers en geleerden uit de oudheid hebben alleen Homerus, Hippocrates en Euclides hun naam in de bekende gelatiniseerde vorm, alle anderen in letterlijke transliteratie uit het Grieks. Voor Griekse plaatsnamen heb ik in principe ook gekozen voor de transliteratie uit het Grieks, bijvoorbeeld Efesos in plaats van Efese of Ephesus. Maar bekende namen heb ik voorzien van de gelatiniseerde vorm tussen haakjes, zoals bijvoorbeeld Nikaia (Nicea) en Nikomedeia (Nicomedia). Constantinopel heb ik in de vernederlandste vorm gelaten (en dus niet Constantinopolis of Kōnstantinoupolis). Zo ook Alexandrië en andere niet-Griekse maar in het Nederlands bekende topografische namen zoals Jeruzalem, Damascus, Mekka, Jarmoek en Eufraat.

Perzische namen heb ik naar de Engelse schrijfwijze weergegeven. In het Nederlands zijn die namen, op enkele uitzonderingen na, te onbekend om ze fonetisch in het Nederlands te translitereren met *oe*, *sj* en dergelijke. Het leek mij beter hierin aansluiting te zoeken bij de internationaal meest gangbare transliteratie, namelijk de Engelse. Dat betekent dat de *u* als regel als *oe* moet worden uitgesproken. Perzische koningen heten hier dan ook bijvoorbeeld Shapur (en niet Sjapoer) en Khosrow (en niet Chosroe).

Dezelfde regel heb ik zo veel mogelijk op Arabische namen toegepast. Dus Abu Bakr en niet Aboe Bakr. De apostrof voor een *A* in vele namen heb ik overgenomen (dus: 'Abd al-Malik), maar niet in het geval van een zeer bekende naam als Ali, de schoonzoon van Mohammed. Andere tekens heb ik in transliteratie weggelaten (tenzij de betreffende naam of term cursief gedrukt is en net als bij Griekse termen dicht bij het origineel wil blijven, bijvoorbeeld *ansār*). De naam Muhammad geef ik daarom zonder de *h* weer, tenzij in cursief (*Muhammad*). Enkele namen en termen uit het Arabisch zijn intussen ook in het Nederlands ingeburgerd en heb ik in de Nederlandse vorm gebruikt, zoals bijvoorbeeld Koran (*Qur'ān*), Oemma (*Ummāh*), moslim (*muslim*), de profeet Mohammed (*Muhammad*) en Omar ('*Umar*).

Namen van landen en landstrecken zijn in de Nederlandse vorm weergegeven, zoals Arabië, maar in de Engelse waar ze mijns inziens te weinig bekend zijn, zoals bijvoorbeeld Hijaz (in plaats van Hidjaas), Khuzistan en Khorazan. Het gebied van het huidige Turkije tot aan de Sināi telde in de Romeinse en Byzantijnse periode een aantal provincies die van de Romeinse autoriteiten namen gekregen hadden die verwezen naar volken die er in een ver verleden gewoond hadden maar niet langer bestonden: Assyriërs (> Syria), Feniciërs (> Phoenicia) en Filistijnen (> Palestina). In de late oudheid werden deze provincies in kleinere gesplitst, zodat bij de komst van de Arabieren in 633-634 er acht provincies waren: Syria I en II, Phoenicia I en II en Palestina I, II en III (P. Prima, Secunda en Tertia), waar in de tweede eeuw als achtste de provincie

VOORWOORD

Arabia (ongeveer het huidige Jordanië) bij gekomen was, de enige provincie die naar een aldaar wonende contemporaine bevolkingsgroep (de Arabieren) werd genoemd. Om niet steeds de precieze provincie aan te hoeven duiden (wat ook niet altijd mogelijk is) en om verdere misverstanden te vermijden spreek ik meestal van het hele gebied als Syrië-Palestina of de Syrisch-Palestijnse provincies. Verder gebruik ik de term Mesopotamië voor het Tweestromenland van Eufraat en Tigris tot aan zijn verovering door de Arabieren en van Irak (een Arabische naam) voor de periode vanaf 640. Evenzo gebruik ik Klein-Azië voor het huidige Turkije, na ongeveer 650 afgewisseld met Anatolië, afgeleid van het leger van de *Anatoliki*, het 'oostelijke' Romeinse leger dat oorspronkelijk in Syrië lag maar in 640-641 naar Centraal-Klein-Azië werd overgebracht (de benaming Turkije is strikt genomen pas na de vestiging van de Turken in de late elfde en twaalfde eeuw van toepassing).

Henk Singor
juli 2022

De wereld van de late oudheid rond het jaar 600

Het Romeinse of Byzantijnse Rijk en zijn bureu

Het Romeinse Rijk had rond het jaar 200 zijn grootste omvang bereikt: van de grens met het huidige Schotland tot Armenië en de Midden-Eufraat, en van de Rijn en de Donau – zelfs enige tijd vanaf de Karpaten – tot de Sahara. Het aantal inwoners kan op het (demografische) hoogtepunt omstreeks het jaar 165 om en nabij 75 miljoen geweest zijn. Daarna onderging de westelijke helft een enkele eeuwen aanhoudende bevolkingsdaling, veroorzaakt door epidemieën en de onrust en verarming die altijd volgden op het rondtrekken van plunderende krijgersbenden van over de grenzen of de herhaalde binnenlandse oorlogen tussen met elkaar rivaliserende keizers, onderkeizers en legercommandanten. Nadat het in de derde eeuw even had geleken alsof het rijk uiteen zou vallen, hadden militaire en bestuurlijke hervormingen, uitgevoerd door krachtadige ‘soldatenkeizers’, het toch bijeengehouden, zij het autocratischer geregeerd en meer gereguleerd dan voorheen. De oostelijke rijkshelft was in de tweede en derde eeuw al evenzeer getroffen door epidemieën, maar kende vanaf de vroege vierde eeuw minder interne politieke en militaire onrust, zodat het zich kon stabiliseren. In de loop van de vierde eeuw leefde het hele rijk, zeker in de oostelijke helft, zelfs op. De totale bevolking moet toen, vergeleken met het jaar 165, wel aanzienlijk zijn teruggelopen tot tussen de 35 en 50 miljoen inwoners, waarvan 15 tot 20 miljoen in het westen en 20 tot 30 miljoen in het oosten. Het rijksbestuur was voortaan bijna altijd verdeeld tussen twee of meer keizers, meestal één in het Griekstalige oosten en een tweede, soms ook nog een derde, in het Latijnse westen. In de oostelijke helft had Constantijn de Grote de oude stad Byzantion tot een nieuwe residentie omgebouwd, Constantinopel (officieel ingewijd in 330); in de westelijke helft zetelden de keizers meestal in steden als Milaan of Trier, dicht bij de grenzen en hun legers. Het idee dat het rijk toch een eenheid vormde bleef bestaan, ook nadat de laatste keizer die, zij het kort, over het hele rijk geregeerd had, Theodosius I, in 395 gestorven was en in Constantinopel zijn oudste zoon Arcadius en in Milaan zijn jongste Honorius hem waren opgevolgd. In de

praktijk groeiden de beide rijkshelften bestuurlijk, economisch en cultureel steeds verder uiteen.

De westelijke helft van het rijk was economisch veel zwakker dan de oostelijke. Er waren naar verhouding minder steden, de monetaire economie was er minder ontwikkeld, grootgrondbezit en vormen van horigheid waren wijdverbreid en de keizerlijke regering was daardoor én door de verregaande corruptie onvoldoende in staat een sterk en betrouwbaar leger op de been te houden. Germanen van over de grens waren goedkoper dan de eigen soldaten en bovendien meestal bereidwilliger vechters. In de vijfde eeuw vervingen ze voor het overgrote deel de inheemse rekruten. Vanaf 406 drongen verschillende Germaanse groepen het westen van het rijk binnen, behalve krijgers dit keer ook vrouwen en kinderen. Op hun eisen kregen zij bepaalde gebieden als woonplaatsen toegewezen onder hun eigen aanvoerders of koningen die formeel in dienst van de keizer stonden. Diens werkelijke macht was na enkele decennia echter tot Italië beperkt en daar afhankelijk van de goodwill van zijn legeraanvoerders. In 476 werd de laatste keizer eenvoudig door de Germaanse opperbevelhebber afgezet, waarna deze zichzelf tot koning uitriep, hoewel officieel ondergeschikt aan de keizer in Constantinopel vanuit de gedachte van het ene Romeinse Rijk. Een paar jaar later drongen de Ostrogoten Italië binnen en namen er de macht over met hun eigen koninkrijk, zij het weer formeel onder erkenning van de keizer als hoogste soeverein. Buiten Italië waren in de vijfde eeuw verschillende Germaanse koninkrijken ontstaan. De belangrijkste waren dat van de Visigoten in Spanje en een stuk van Zuid-Gallië, dat van de Franken in het overgrote deel van Gallië en dat van de Vandalen in Noord-Afrika, terwijl Angelen en Saksen met andere Germanen verschillende koninkrijkjes stichtten in het voormalige Romeinse Brittannië.

Zo was de wereld van het Romeinse Rijk omstreeks 500 in twee wel onderscheiden delen uiteengevallen: in het westen de Germaanse koninkrijken en in het oosten het Romeinse keizerrijk dat daar eenvoudig voortbestond. Dat rijk was economisch en militair veel sterker dan alle Germaanse staten. Stedelijk leven, een monetaire economie en internationale handel hadden zich er weten te handhaven en de keizers waren er in de loop van de vijfde eeuw in geslaagd zich vrij te maken van vreemde huursoldaten en een inheems leger op de been te houden, vanaf ongeveer 500 volledig betaald met gouden munt. Daarentegen waren de Germaanse staten arm. In het westen van het voormalige Romeinse Rijk liep de bevolking tussen ca. 340 en 540 verder terug van hoogstens 20 tot misschien 10 à 13 miljoen inwoners, terwijl ze in het oosten in dezelfde tijd met zo'n 25 miljoen op peil bleef.

Het was Justinianus (527-565) die de meest serieuze poging ondernam om de westelijke delen van het Romeinse Rijk weer onder direct keizerlijk gezag te brengen. Zijn veldheren, onder wie de beroemde Belisarios, slaagden erin Noord-Afrika op de Vandalen te veroveren en na een lange en verwoestende

oorlog ook Italië op de Ostrogoten en ten slotte een stuk van Zuidoost-Spanje op de Visigoten. Maar die successen waren duur betaald en konden niet voortgezet worden. Financieel was het rijk erdoor uitgeput, terwijl in het oosten de oorlog met de oude vijand Perzië weer oplaaide en op de Balkan nieuwe gevaren dreigden door invallen van Avaren en Slaven. Bovenal werd het Romeinse Rijk getroffen door een demografische en economische catastrofe in de gedaante van de builenpest die zich in 541 in Egypte en het volgende jaar in Constantinopel en elders in het Griekse oosten (en vanaf 543 ook in West-Europa) manifesteerde. De dodelijke bacil *Yersinia pestis* sloeg minstens zo vernietigend toe als ten tijde van de ook door haar veroorzaakte zwarte dood in de veertiende eeuw: ruwweg een derde tot de helft van de getroffen bevolkingen bezweek en omdat de pest bij herhaling zou terugkeren zou het verlies aan het einde van de eeuw hier en daar vermoedelijk zelfs meer dan de helft van het bevolkingsaantal van vóór de eerste uitbraak bedragen. Het inwonertal van het Romeinse Rijk, in 540 inclusief de veroverde gebieden in het westen nog iets meer dan 25 miljoen, was in 600 waarschijnlijk teruggelopen tot rond de 12 miljoen (waarvan naar schatting drie miljoen in Egypte, evenzoveel in Syrië-Palestina en in Klein-Azië, één miljoen op de Balkan en zo'n twee miljoen in Zuid-Italië, Sicilië en Noord-Afrika). Hoeveel inwoners de Germaanse staten in het westen in dezelfde tijd gehad kunnen hebben is nog moeilijker te schatten, maar samen zeker minder, waarschijnlijk veel minder, dan 10 miljoen.

Die Germaanse gebieden waren economisch in de vijfde eeuw in vergelijking met het Romeinse of Byzantijnse Rijk tot een primitief niveau teruggevallen. Dat was allereerst het gevolg van het verdwijnen van het keizerlijk regeringsapparaat met zijn uitgaven voor het leger: niet langer werden er grote bedragen via de soldij in de economie geïnjecteerd. Die economie kromp, autarkie en vormen van ruilhandel namen toe. De munten van de Germaanse koningen hadden meestal een beperkte circulatie en verloren snel een groot deel van hun waarde aan edelmetaal. In Gallië schrompelden bijna alle steden ineen of verdwenen, zo ook in Spanje, in iets mindere mate in Italië maar praktisch volledig in Engeland/Brittannië. Het overgrote deel van de bevolking was overal straatarm, onvrij (van slaaf tot horige of onvrije pachter), analfabeet en volstrekt afhankelijk van een uit vroegere ('Romeinse') grootgrondbezitters en nieuwe Germaanse krijgsheren bestaande elite, die hen soms beschermde maar even zo vaak uitbuitte en uitperste. Hetzelfde kan in grote trekken gezegd worden van de kerk met haar bisschoppen en abten, hoewel van die kant er soms enige zorg voor de allerarmsten, zoals weeskinderen en weduwen, bestond. De elites, zowel wereldlijke als geestelijke, verlangden nog steeds, zoals vroeger, bepaalde goederen die alleen uit het oosten van het Romeinse Rijk konden worden aangevoerd: luxe textiel (waaronder zijde), luxe keramiek, metaalwaren, specerijen, wierook, papyrus en dergelijke, voorts olijfolie en de betere wijn. Het probleem was dat

het Germaanse noordwesten zelf vrijwel niets voortbracht dat de kooplieden uit Syrië, Egypte of Constantinopel als aantrekkelijke retourvracht mee terug konden nemen – op één artikel na: slaven. Zo werden van de late vijfde tot de vroege zevende eeuw Europeanen het voornaamste uitvoerproduct van Noordwest-Europa naar het oostelijke Middellandse Zeegebied. In Marseille, een van de zeer weinige plaatsen in het westen die in de zesde eeuw nog een stedelijk karakter hadden behouden, kwamen de schepen met hun ‘oosterse’ ladingen aan, sommige wel meer dan eens in het lange seizoen van maart tot november, om met hun menselijke vracht – tot tientallen personen per schip – weer terug te varen.

Want slavernij was in deze eeuwen nog steeds een alomane fenomeen. In zekere zin waren alle aan de grond gebonden horigen of pachters slaven (en zo worden ze in de bronnen ook dikwijls genoemd), zodat men in de Germaanse koninkrijken van minstens 80, zo niet 90 procent onvrijen mag spreken. De eigenlijke slaven die op een slavenmarkt gekocht en verkocht werden vormden daar en in het Romeinse Rijk gemiddeld mogelijk zo’n 10 procent van de bevolking. Voor het Romeinse Rijk van omstreeks 600 zou dat neerkomen op 1,2 miljoen slaven in totaal. Als het gemiddelde aantal ‘arbeidsjaren’ van een slaaf op twintig kan worden geschat (eindigend met de dood of de – relatief vaak voorkomende – vrijlating), waren er elk jaar gemiddeld zo’n zestigduizend nieuwe slaven nodig om het aantal op peil te houden. Een belangrijk deel van hen waren kinderen van slaven, kinderen die door hun ouders verkocht werden en mensen die gekidnapt waren en op de slavenmarkt terecht waren gekomen. Maar waarschijnlijk de helft of meer, dus minstens dertigduizend per jaar, werden als handelswaar in het rijk ingevoerd. In West- en Noordwest-Europa waren het lokale krijgsheren die met raids in naburige territoria hun menselijke buit vergaarden en doorverkochten aan kooplieden die ermee naar Marseille trokken. Elders waren het soms plaatselijke vorsten die hun onderdanen (in de nog heidense delen van de Kaukasus vooral kinderen) of krijgsgevangenen uit een verder binnenland verkochten. In het algemeen waren grensgebieden streken waar mensen het risico liepen door de een of andere partij gekidnapt en tot slaaf gemaakt te worden. Krijgshaftige Berberstammen in Noord-Afrika, Arabieren in Syrië-Palestina of Avaren op de Balkan hadden het voorzien op het in slavernij wegvoeren van de bewoners van dorpen en stadjes op Romeins grondgebied.

Slaven werden in het Romeinse Rijk op alle mogelijke terreinen tewerkgesteld en diverse ambachten waren voor de productie van hun goederen voor een belangrijk deel van hen afhankelijk. De meesten, zeker de slavinnen, dienden overigens in de huishoudens van hun meesters. Het was deze behoefte aan slaven die zorgde voor het voortbestaan van een geregeld handelsverkeer, met in zijn kielzog ook import van ideeën in het verarmde westen en noordwesten van het voormalige Romeinse Rijk uit het rijkere en hoger